

YUVAL NOAH HARARI

# Sapiens

Bəşəriyyətin qısa tarixi

Tərcüməçi:  
Samir Bulut



qanun neşriyyatı

YUVAL NOAH HARARI

# Sapiens

A Brief History of Humankind

Yüz min il əvvəl *Homo sapiens* Yer kürəsində yaşayan ən azı altı insan növündən biri idi və ekosistemdə qorilla, yaxud meduza qədər rol oynayan əhəmiyyətsiz bir heyvan idi. Lakin təxminən 70 min il əvvəl *Homo sapiens*-in təfəkkür qabiliyyətində baş verən müəmmalı dəyişiklik onu yer kürəsinin ağasına və ekosistemin bəlasına çevirdi. Şüurlu insan dünyanı necə fəth edə bildi? Başqa insan növlərinin başına nə gəldi? Pul, dövlət və din nə vaxt və nə üçün meydana çıxdı? İmperiyalar necə yarandı və süqut etdi? Nə üçün, demək olar ki, bütün cəmiyyətlərdə kişi qadından üstün tutuldu? Elm və kapitalizm müasir dövrün hakim etiqadlarına necə çevrildi? Zaman keçdikcə insanlar daha xoşbəxt oldular mı? Gələcəkdə bizi nə gözləyir?

Yuval Harari tarixin gedişatının insan cəmiyyətini necə formalaşdırdığını izah edir. Onun əsəri keçmişdəki hadisələrlə müasir problemlər arasındakı əlaqəyə işıq salır və oxucunu ətraf dünya haqqındakı bütün təsəvvürləri yenidən gözədən keçirməyə məcbur edir.

**Yuval Noah Harari SAPIENS: A Brief History of Humankind**

**Yuval Noah Harari SAPIENS: Bəşəriyyətin qısa tarixi**

Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2024, 464 səh.

Janr: tarix, sosial fəlsəfə

Yaş qrupu: 15+

Ölçü: 145x215 mm

Cild: yumşaq

Çapa imzalandı: 29.10.2024

Nəşir: Şahbaz Xuduoğlu

Tərcüməçi: Samir Bulut

Korrektor: Əyyar Tahir

Texniki redaktor: Aygül Yelmarlı

Mətn dizaynı: Rəhilə Şamilqızı

Qapaq dizaynı: Rafael Qasım

Qanun Nəşriyyatı

İstanbul Copyright Awards-ın qalibi

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pr., 76

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212-42-37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

www.fb.com/Qanunpublishing

www.instagram.com/Qanunpublishing

ISBN 978-9952-36-367-8

© Qanun Nəşriyyatı, 2017; 2024

First published in Israel as *Kitzur Toldot Ha' enoshut*

Copyright © 2011 by Yuval Noah Harari

Bu kitabın Azərbaycan dilinə tərcümə və yayım hüquqları Qanun Nəşriyyatına məxsusdur.

Kitabın təkrar və hissə-hissə nəşri "Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa ziddir.

Atam Şlomo Hararinin  
əziz xatirəsinə



# İçindəkilər

Tarixin xronologiyası	9
-----------------------	---

## *Birinci hissə. Təfəkkür inqilabı*

1	Əhəmiyyətsiz bir heyvan	15
2	Bilik ağacı	33
3	Adəm və Həvvanın həyatından bir gün	54
4	Sel	78

## *İkinci hissə. Aqrar inqilab*

5	Tarixin ən böyük yalanı	95
6	Piramidaların inşası	117
7	Yaddaşın həddən artıq yüklənməsi	139
8	Tarixdə ədalət yoxdur	153

## *Üçüncü hissə. Bəşəriyyətin birləşməsi*

9	Tarixin oxu	183
10	Pulun qoxusu	194
11	İmperiya arzuları	210
12	Dinin qanunu	231
13	Uğurun sirri	259

## *Dördüncü hissə. Elmi inqilab*

14	Cəhalətin kəşfi	269
15	Elmlə imperiyanın nikahı	299
16	Kapitalist əqidəsi	330
17	Sənayenin çarxları	360

18	Permanent inqilab	377
19	Və axıra qədər xoşbəxt yaşadılar	404
20	<i>Homo sapiens</i> -in sonu	426
	Son söz. Tanrıya çevrilmiş heyvan	446
	Təşəkkürlər	448
	Sxemlər və fotolar	449
	İndekslər	451



# Tarixin xronologiyası

*Müasir dövrdən  
əvvəlki illər*

13,5 milyard	Maddə və enerjinin meydana gəlməsi. Fizikanın başlanğıcı. Atom və molekulların meydana gəlməsi. Kimyanın başlanğıcı.
4,5 milyard	Yer planetinin formalaşması.
3,5 milyard	Orqanizmlərin ortaya çıxması. Biologiyanın başlanğıcı.
6 milyon	İnsan və şimpanzelərin sonuncu ortaq nənəsi.
2,5 milyon	<i>Homo</i> növünün Afrikada təkamülü. İlk daş alətlər.
2 milyon	İnsanların Afrikadan Avrasiyaya yayılması. İnsanların müxtəlif növlərinin təkamülü.
500,000	Neandertallar Avropada və Yaxın Şərqdə inkişaf edirlər.
300,000	Odun gündəlik istifadəsi.
200,000	<i>Homo sapiens</i> -in Şərqi Afrikada təkamül etməsi.
70,000	Təfəkkür İnqilabı. Fiktiv dilin ortaya çıxması. Tarixin başlanğıcı. Sapiens Afrikadan çıxıb yayılmağa başlayır.
45,000	Sapiens Avstraliyaya yerləşir. Avstraliya meqa-faunasının yox olması.
30,000	Neandertalların yox olması.
16,000	Sapiens Amerikaya yerləşir. Amerika meqa-faunasının yox olması.

13,000	<i>Homo floresiensis</i> -in yox olması. <i>Homo sapiens</i> həyatda qalmağı bacarmış yeganə insan növüdür.
12,000	Aqrar İnkilab. Bitki və heyvanların əhliləşdirilməsi. Daimi məskunlaşma.
5,000	İlk krallıqlar, yazı və pul. Çoxallahlı dinlər.
4,250	İlk imperiya – Sarqonun Akkad İmperiyası.
2,500	Sikkənin icad edilməsi – universal pul. Pers İmperiyası – “bütün insanların rifahı üçün” universal siyasi quruluş. Hindistanda buddizm – “bütün məxluqları əzablardan azad etmək” universal həqiqəti.
2,000	Çində Han İmperiyası. Aralıq dənizi sahillərində Roma imperiyası. Xristianlıq.
1,400	İslam.
500	Elmi İnkilab. Bəşəriyyət öz cahilliyini etiraf edir və misilsiz güc əldə etməyə başlayır. Avropalılar Amerikanı və okeanları fəth etməyə başlayırlar. Bütün yer üzü vahid tarixi meydana çevrilir. Kapitalizmin inkişafı.
200	Sənaye İnkilabı. Ailə və cəmiyyətin dövlət və bazar tutur. Bitki və heyvanların kütləvi şəkildə qırılması.
Hal-hazırda	İnsanlar Yer planetinin sərhədlərini aşırırlar. Nüvə silahı bəşəriyyətin varlığını təhdid edir. Orqanizmlər təbii seçmə yolu ilə deyil, intellektual dizayn vasitəsilə formalaşır.
Gələcəkdə	İntellektual dizayn həyatın əsas prinsipinə çevrilir? <i>Homo sapiens</i> -in yerini super-insan tutur?

# Sapiens

Bəşəriyyətin  
qısa tarixi



# Birinci hissə

# Təfəkkür İnqilabı



*Şəkil 1.* Fransanın cənubundakı Chauvet-Pont-d'Arc  
Cave mağarasının divarında tapılmış təxminən  
30 min il əvvələ aid bir insan əl izi.  
Kimsə "Mən burada idim!" deməyə çalışıb.



# I

## Əhəmiyyətsiz bir heyvan

**T**ƏXMİNƏN 13,5 MİLYARD İL ƏVVƏL, bizim Big Bang<sup>1</sup> adlandırdığımız bir səbəbin nəticəsində maddə, enerji, zaman və məkan ortaya çıxdı. Kainatımızın bu fundamental xüsusiyyətlərinin hekayəsinə fizika deyirik.

Bunların ortaya çıxmasından təxminən 300 min il sonra maddə və enerji birləşərək, atomlar adlandırdığımız daha mürəkkəb strukturlar əmələ gətirdi, sonra bunlar da birləşərək molekulları meydana çıxartdı. Atomların, molekulların və onların qarşılıqlı təsirinin hekayəsinə kimya deyirik.

Təxminən 3,8 milyard il əvvəl, Yer kürəsi adlanan planetdə bəzi molekullar orqanizm adı verilən daha böyük və mürəkkəb strukturlar əmələ gətirdi.. Orqanizmlərin hekayəsinə biologiya deyirik.

Təxminən 70 min il əvvəl *Homo sapiens*<sup>2</sup>-ə aid orqanizmlər – mədəniyyətlər adı verdiyimiz daha da mürəkkəb strukturlar ortaya çıxartdı. Bu insan mədəniyyətlərinin sonrakı inkişafına tarix deyirik.

Tarixin gedişatını üç mühüm inqilab formalaşdırdı: təxminən 70 min il əvvəl başlayan Təfəkkür İnqilabı, on iki min il əvvəl bunu sürətləndirən Aqrar İnqilab və cəmi 500 il əvvəl başlayan və tarixə son verib, tamamilə başqa bir şeyin başlanmasına təkan verə biləcək Elmi İnqilab. Bu kitab, bu üç inqilabın insanlara və digər orqanizmlərə necə təsir göstərdiyindən bəhs edir.

\*

---

<sup>1</sup> Böyük Partlayış.

<sup>2</sup> Homo (insan) sapiens (şüurlu, ağıllı, zəki) – şüurlu insan və ya insan cinsinin şüurlu növü (biol.).

İnsanlar tarixdən çox-çox əvvəl vardı. Müasir insanlara bənzəyən heyvanlar ilk dəfə təxminən 2,5 milyon il əvvəl ortaya çıxdı. Amma saysız-hesabsız nəsillər boyunca eyni yaşayış yerlərini paylaşdıqları çox sayda digər orqanizmlərdən fərqlənmədilər.

2 milyon il əvvəl Şərqi Afrikaya səyahət etsəydiniz, hamının tanıdığı insan xarakterlərinə şahid ola bilərdiniz: körpələrini qucaqlayan həyəcanlı analar, palçıqda oynayan uşaqlar, sadəcə dinclik tapmaq istəyən yorğun qocalar, cəmiyyətin sərt qanunlarına qarşı baş qaldıran coşğun gənclər, kəndin gözəlinə və həyatda çox şey görmüş, yaşlı matriarxlara<sup>1</sup> özlərini göstərmək istəyən maçolar. Bu arxaik insanlar sevir, oynayır, sıx dostluq əlaqələri qurur, hakimiyyət və mövqe uğrunda mübarizə aparırdılar. Amma bunu şimpanzelər, babuinlər və fillər də edirdi. İnsanları fərqləndirən xüsusi bir cəhət yox idi. Heç kim, əlbəttə, insanlar da düşünə bilməzdilər ki, bir gün onların nəslindən törəyənlər Ayda gəzəcək, atomu parçalayacaq, genetik kodu tapacaq və tarix kitabları yazacaqlar. Tarixə qədərki insanlar haqqında bilməli olduğumuz ən mühüm şey – onların ətraf mühitə qorillalar, işıldaquşlar, yaxud meduzalardan daha çox təsiri olmayan əhəmiyyətsiz heyvanlar olmalarıdır.

Bioloqlar orqanizmləri növlərə görə təsnifata ayırırlar. Heyvanlar əgər cütləşməyə meyillidirsə və artıb-törəyə bilən bala verə bilirsə, eyni növə aid edilir. Atların və eşşəklərin yaxın keçmişdə ortaq əcdadları olub və bu iki heyvan bir çox fiziki xüsusiyyətləri paylaşır. Amma bir-birinə çox az cinsi istək duyurlar. Əgər təşviq edilərsə, cütləşə də bilirlər, lakin onların qatır adlanan balaları qısır olur. Başqa sözlə desək, eşşək DNT<sup>2</sup>-sindəki mutasiyalar atlara (və ya əksinə) qətiyyənlə keçə bilməz. Ona görə də, bu iki tip heyvan ayrı-ayrı təkamül yoluyla irəliləyən iki fərqli növ olaraq qəbul edilir. Bunun əksinə, bir-birindən çox fərqli görünən buldoq və spaniel eyni növün nümayəndələridir və eyni DNT qrupunu paylaşır. Məmnuniyyətlə cütləşə bilir və balaları da başqa itlərlə cütləşərək küçükləyə bilir.

---

<sup>1</sup> Sözü keçən, hökmran qadınlardır.

<sup>2</sup> DNT – Dezoksiribonuklein turşusu. Canlı orqanizmin formalaşması və həyatı proseslərini davam etdirə bilməsi üçün irsi informasiyanın saxlanıldığı, nəsillər arasında ötürülən biopolimerdir. Bütün orqanizmlər DNT-yə sahibdir.